

УДК 9(438.32/.44:338.1)

Юлія Боднарчук

**ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ
УКРАЇНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ НА ЕТНІЧНИХ ЗЕМЛЯХ
У МЕЖАХ ПОЛЬЩІ НАПЕРЕДОДНІ ЇХНЬОГО ВИСЕЛЕННЯ**

Подано економічну характеристику становища українських господарств, специфічну господарську культура лемків, холмщаків, підляшуків і надсянців, яка була тісно пов'язана з природно-кліматичними умовами в межах їх розселення на землях Закарпаття у продовж 1940-их років і до їхнього примусового виселення в УРСР у 1944–1946 рр.

Ключові слова: економічний розвиток, Закарпаття, аграрний розвиток, селяни, соціальна структура, соціальна диференціація, господарська культура.

У 1944–1946 та 1947 рр. відбулися події, що назавжди позбавили етнічно-українські землі їх національного обличчя – населення. Поза національним розвитком опинилася специфічна господарська культура лемків, холмщаків, підляшуків і надсянців, яка була тісно пов'язана з природно-кліматичними умовами в межах їх розселення. З огляду на це завдання цього дослідження – відтворення економічних умов господарювання українців на Закарпатті. Дослідження економічного розвитку господарств є актуальним, оскільки перебуває у центрі соціально-економічного питання про відшкодування збитків, завданих нащадкам переселенців, що неодноразово порушували на рівні центральних виконавчих органів.

Ця робота розкриває складову об'ємного суспільно-політичного процесу: депортації українського населення з території Закарпаття у 1944–1946 рр., що стало об'єктом аналізу з боку багатьох науковців, зокрема С. Макаруча, Б. Лановика, В. Сергійчука, О. Буцько, В. Кіцака та інших.

Територія розселення українців на Закарпатті мала вагомий вплив на формування господарських особливостей, що позначилося на економічному розвитку населення, яке тут проживало. Якщо значна частина господарських особливостей кожної з локально-етно-

графічних груп українців була пов'язана з географічними умовами розселення, то спільні риси залежали від політичних процесів щодо українців, ініціатором яких був польський уряд.

У міжвоєнний період соціально-економічна ситуація на західно-українських землях стала заручником польських державницьких інтересів. Землі, що заселяли українці, становили близько 25% території Польщі, були нерозвиненими аграрними окраїнами або внутрішніми колоніями, які постачали центральним регіонам Польщі дешеву сировину [1, с. 375]. Економічний розвиток північно-західних українських земель був тотожним до східногалицьких і залежав від їх урядового бачення в економічному розвитку Польщі.

Після початку Другої світової війни виразно проступила відмінність у подальшому розвитку розмежованих західноукраїнських територій як у політичному, так і в соціально-економічному аспектах. Незважаючи на це, залишились основні економічні труднощі, насамперед у сільському господарстві впродовж першої половини ХХ ст. Серед них – перенаселеність сіл і крихітні земельні наділи. Остання тенденція найбільше стосувалася українських господарств на Закарпатті.

Для пом'якшення проблеми гострої нестачі землі ще у 1920-х роках із ініціативи польського уряду сейм прийняв низку законів, що були спрямовані на створення нових господарств шляхом колонізації, збільшення їх карликових розмірів до нормальних за рахунок поділу маєтків [2, с. 14]. Українці, які були здебільшого селянами і вирішення земельного питання для них мало першочергове значення, переважно не могли придбати додаткового наділу через державну політику, що передбачала зосередження землі у власності польського населення. Отже, українським селянам ця програма принесла мало користі, оскільки більшість земель відходила до польських селян та новоприбулих осадників [1, с. 375]. Керуючись принципом «великої Польщі», уряд при паюванні великої власності надавав перевагу польським осадникам із заходу, яких вербували з офіцерів та унтер-офіцерів запасу, оскільки це мало «першорядний вплив на формування польської чисельної сили на Червенській землі» [3, с. 281].

Реалізація земельної реформи і пов'язана з нею осадницька колонізація були підпорядковані основній меті – штучному збільшенню

в українських селах польського елемента, який служив соціально-політичною опорою польської влади. У міжвоєнний період земельне питання було невирішеним як для сільських мешканців, так і для українців зокрема.

Північно-західні землі потрапляли під осадницьку політику польського уряду дещо менше, ніж Східна Галичина і Західна Волинь, незважаючи на те, що процес осадництва розпочався у 1919 р. з Холмщини. Саме тут польським родинам надали 17 тис. га землі, у т. ч. землі, що належали православним церквам (Жуків Б. Нищення церков на Холмщині. – Краків, 1940. – с. 3.). У зв'язку з дещо вищою вартістю землі і віддаленістю від східних кордонів закерзонські землі відвертали увагу уряду. На Лемківщині, Надсянні, Холмщині та Підляшші боротьба з українським населенням тривала іншим методом. Тут здійснювали поступове економічне витіснення українських господарств у гліб гірських, лісних масивів або на менш родючі землі. В такий спосіб формувалася економічна різниця у рівні життя населення за національною ознакою.

Водночас економічне життя в середовищі українців на Закерзонні відрізнялося за географічними особливостями їх розселення. Всі етнографічні групи українського народу: лемки, надсянці, холмщаки з підляшчуками – у господарському розвитку мали чітко виражені сільськогосподарські тенденції. Різницю становили незначні відмінності, що супроводжували розвиток кожного з етносів залежно від природно-кліматичних умов.

На Холмщині та Підляшші сільське господарство орієнтувалося на землеробство. Розвиток тваринництва був опосередкованим, викликаним потребами землеробства, а м'ясо-молочне спрямування орієнтувалося переважно на задоволення власних потреб родин. Худоба, крім м'ясо-молочних продуктів, шкіри і вовни, давала селянинові можливість збагачувати поля гноєм, оскільки, наприклад, у Томашувському повіті ґрунти переважно, склалися з 50% – супіщаних, 20% – чорнозему і 30% цілком непридатних для рослинництва земель, тобто піски, болота і кам'яні породи [4, арк. 97]. У Влодавському та Білгородському повітах ґрунти були піщано-болотисті, що також вимагало великої затрати праці на обробіток і збагачення добривами

земельні наділи для отримання належного врожаю [5, арк. 3–4, 32]. Повітом із найкращими для землеробства умовами вважали Грубешувський, де переважна більшість ґрунтів були чорноземними, що на Закарзонні було винятком, а не правилом.

Уся земельна площа повітів, окрім придатних для розорювання земель, мала значний відсоток території під лісами, луками, пасовищами, що також перебували у приватній власності населення повітів. Наприклад, територія Владавського та Білгорайського повітів поділялися на ліси, які складали до 40% загальної площі кожного з них, луки – по 10% і орні землі – по 50% [5, арк. 3–4, 33]. Найпридатнішим для орного землеробства був Холмський повіт, де розорали 60% території, а ліси займали тільки 5,5%, луки – 13%.

У середньому у Владавському повіті на господарство припадало 3,63 га орної землі. Оскільки у повіті було чимало заможних господарів, то основна маса селянських господарств мала землі значно менше. Із загальної кількості 1789 господарств, які мали більше 15 га землі, на українське населення припадало 427 господарств, що становило 5,9% від усього українського населення і 1,9% від усього населення Владавського повіту [5, арк. 31–54]. На Грубешівщині ґрунти були переважно чорноземні, тому землезабезпечення тут становило по 3 га у середньому на господарство. У зв'язку з цим у повіті переважали дрібні та середні господарства, не більше 2% селянських господарств можна було віднести до заможних, у яких мали 10–15 га землі [6, арк. 12–29].

Доаграрної реформи, що розпочалася згідно з декретом від 6 вересня 1944 р., в Томашувському повіті 46 поміщиків володіли 8280 га орних земель [4, арк. 96]. У результаті реформи поміщицьке землекористування в повітах ліквідували, всю землю передали у приватну власність селян. У середньому на людину припадало по 1 га землі, тобто 4–5 га на родину, найбільша кількість землі на одне господарство не перевищувала 25–50 га [4, арк. 121]. Реформу на Холмщині та Підляшші здійснювали за подвійними стандартами: малоземельних українців землею не наділяли, що стало приводом для посилення національної ворожнечі на соціальному ґрунті [7, арк. 7].

Дещо іншими були розміри землекористування у Надсянні, де українців проживало більшість. Так, до 1939 р. в Любачівському повіті було 9 поміщицьких маєтків, що займали по 400–500 га кожне, тоді як селяни у володіли земельними наділами по 2–3 га. Після земельної реформи стан селянських господарств поліпшився, вони використовували у середньому по 4–5 га орних земель. У повіті нараховувалося близько 300 «куркульських» господарств, у кожного з яких було від 15 до 25 га. У селах Коровиця Лисова, Диків Старий, Нове Село, Коровиця Сама, Кобилиця Руська та інших, більшість становили заможні господарства, вони мали по 15–20 га землі [8, арк. 27–28, 76].

Перемишльський повіт займав 104762 га, з них орні землі – 47762 га, або 45,5%. Основна маса селянства використовувала мало землі. У середньому на селянське господарство припадало 2,03 га, лише 0,4% селянських господарств мали землі більше 15 га, 0,2% землі взагалі не мали [9, арк. 12–23]. Економічне забезпечення господарств українців відрізнялося залежно від частини повіту. Так, у селах північно-західних волостей Перемишльського повіту – Журовиці, Горіхівці, Стубно, Перемишльська – населення було економічно забезпеченішим, ніж у південно-західних. Тут припадало в середньому від 1 до 5 га на господарство, тобто $\frac{3}{4}$ га на людину (табл. 3), а населення сіл західних і південно-західних волостей було бідним. Більшість господарств були малоземельними: мали 1–3 морга землі на господарство [10, арк. 105] (табл. 4, 5).

У Ярославському повіті під орне виробництво залучили 237 600 га (60%) землі [5; арк. 144–145]. 8138 українських господарств володіли 10977,23 га, в середньому припадало по 1,35 га посівів на господарство, решту становили інші угіддя: сінокоси, сади, ділянки лісу [5, арк. 150].

Територія повітів, що охоплювали Лемківщину, була розташована в українських Карпатах на обох схилах Східних Бескидів, чималу площу там займали ліси, а під орне землеробство використовували значно меншу площу. Так, Лісковський і Новосяндецький повіти мали лише по 35% орних земель, а під лісами перебувало відповідно 45,3% і 32,5% території, решта припадало на луки, пасовиська та незручні землі.

Значно меншими були ділянки орної землі у користуванні селянських господарств на Лемківщині. Згідно зі статистичними даними, у Горлицькому повіті густота населення на 1 кв. км становила 100 осіб,

або ж на одного лемка припадало у середньому 0,75 га землі, що дорівнювало близько 3–4,5 га на родину, куди входили орні землі, ліси, луки, сади і городи [11, арк. 12–14]. Внаслідок незначної кількості орних земель при переселенні була вказана кількість залишених посівів, які в середньому складали по 0,66 га на сім'ю, що було значно менше, ніж у інших повітах.

У середовищі карпатських українців на фоні нестачі орних земель зростала бідність, збільшувався надлишок робочої сили, що сприяло розвиткові заможних господарств. Цим визначалася контрастність лемківських сіл, де поряд із безземельними були господарства українців, які володіли 20–50 га і більше землі, мали по кілька голів коней, великої і дрібної рогатої худоби [11, арк. 12–14]. Переважно саме заможні господарі під час переселення відмовлялися залишати нажиті місця. Так, із 705 господарств, які відмовлялися переселятися з Горлицького повіту, за інформацією районного уповноваженого з евакуації було «... кулацьких – 97, середняків – 264 господарства», решта припала на торговців, духовенство, міську та сільську інтелігенцію [11, арк. 46].

Новосяндецький повіт розташований у гірсько-лісистому регіоні Карпат. Його загальна площа становила 168268 га, в т. ч. орних земель 59 600 га (35,04%). За даними місцевої влади, в 1945 р. у повіті було 23325 господарств, тобто на господарство в середньому припадало по 2,5 га. Землезабезпеченість характеризувалася наступними показниками [12, арк. 3–6]:

Таблиця 1

Землезабезпеченість населення у Новосяндецькому повіті

Кількість землі	Кількість господарств	%
0 – 2 га	2344	10,04
2 – 5 га	7529	32,27
5 – 10 га	8914	38,21
10 – 20 га	4020	17,23
20 – 50 га	420	1,8
50 – 100 га	54	0,2
100 і більше	44	0,18

Територія Яслівського повіту займала 81340 га, в т. ч. 51474 га (63%) орної землі, садів і присадибних ділянок. Решта території повіту була зайнята лісами, луками та непридатними для обробітку землями. Незважаючи на значний обсяг корисної землі у повіті, для українців були створені умови, за яких вони користувалися гіршими землями. Переважну більшість українських господарств витіснили у південну частину Яслівського повіту, з гірським рельєфом і незручними, кам'янистими, малопродуктивними землями. Тому господарства, розселені в цій місцевості, перебували у більш не вигідному становищі, ніж жителі середньої та північної частин повіту [12, арк. 3–6].

Середньостатистичні дані не розкривають повної картини наявності земельних наділів серед українців. Повніше це розкрито у звітах Головного управління з евакуації, де, зокрема, зазначено, що з 122100 сімей земельні наділи залишили 101588, у кількості 461068 га, з яких орної землі було 335133, що становить у середньому по 3,3 га на господарство. Як стверджує дослідник В. Борисенко, родини середнього достатку мали 10 моргів поля (5,6 га), а заможні селяни – до 20 моргів [19, 105]. Отже, з вищезазначеною кількістю землі господарства українців вважали бідними, а відтак нерентабельними. Крім ріллі, незначна кількість землі перебувала під сінокісними угіддями. Решта земель, що не були вказані у звіті, – це сади та ліси, вони також становили значну частину приватної власності українців на території Польщі, але не були враховані як приватна власність під час переселення.

Сади займали порівняно невелику площу, але в деяких повітах під них відводили від 1% території на Холмщині та Підляшші, до 4% на Лемківщині, де садівництво було допоміжним сільськогосподарським заняттям. Кількість землі під луками також відрізнялася залежно від району розселення українців. 10–13% території виділяли під луки на Надсянні, а Лемківщина мала таких 6–7%, що компенсували пасовиськами у Карпатах (21%), тоді як холмщаки та підляшчуки мали для випасу худоби до 9% території повітів.

Рельєф місцевості, природно-кліматичні умови, якість та кількість ґрунтів у господарствах впливали на показники збору врожаю, що також відрізнялася на територіальному фоні локально-етнографічних груп. На Лемківщині провідними культурами були жито, пшени-

ця, овес, картопля. Зокрема, у Яслівському повіті – жито, пшениця, картопля. У південних його частинах, ближче до кордону з Чехословаччиною, вирощували переважно ячмінь, овес, картоплю. Середній збір на землях Лемківщини був низьким. Так, урожайність пшениці не перевищувала 9 ц із гектара, жита – 10 ц, вівса – 8 ц, ячменю – 6 ц. Незважаючи на низькі врожаї, орне землеробство залишалось одним із провідних сільськогосподарських занять лемків, але було не товарним, а опосередкованим заняттям спрямованим, як правило, для власного споживання. Однак лемки завжди відчували нестачу сільськогосподарської продукції [12, арк. 3–6].

Основними сільськогосподарськими культурами Новосяндецького повіту були овес і картопля, а в низовинах вирощували жито. У Лісковському повіті культивували переважно жито, пшеницю, овес та овочеві культури [5, арк. 55–56]. Середня врожайність була, як і в Яслівському повіті, вдвічі меншою, ніж у інших повітах Закарпаття, і становила в середньому: вівса і жита – 5–6 ц з га, картоплі 60–70 ц [13, арк. 12–23].

У Саноцькому і Кросненському повітах орні ґрунти займали відповідно 51 тис. га і 64,5 тис. га. Тут сіяли поряд із традиційними зерновими яре жито і озимий ячмінь, на $\frac{3}{4}$ земельних наділів саджали картоплю, що давала порівняно високий урожай, а зернові – менший від середнього, лише по 8 ц з га. В значній кількості вирощували боби, у незначній – цукрові буряки [44, арк. 121–122].

Хоча у повітах Холмщини та Підляшшя ґрунти потребували систематичного їх підживлення під всі види культур, очищення від бур'янів, а також високоякісного насіння, врожайність тут була вдвічі вищою, ніж у повітах Лемківщини. На Холмщині та Підляшші вирощували переважно зернові, культури, а під технічні відводили невеликі ділянки. Посівні площі займали переважно житом, решту – пшеницею, ячменем, вівсом, просом, гречкою, на городах висаджували овочі та в значній кількості картоплю.

За даними Грубешувського повітового земельного управління, середня врожайність з га становила: пшениці 12–15 ц, жита – 15–17, ячменю 10–12, вівса 7–8, проса 8–10, бобових 12–14, картоплі – 100–120, цукрових буряків – 170, кормових буряків – 300 ц. Окрім того, в кожній волості певну кількість землі засівали льоном, якого збирали до 15 ц із

га [16, арк. 3–39; 6, арк. 12–29]. Зокрема, провідною зерновою культурою Владавського повіту було жито, яке займало 40% посівів, решту площі відводили під пшеницю, овес і овочі, виділяючи їм по 15% ріллі, під ячмінь, гречку і технічні культури залишали по 5% [5, арк. 3–4].

Замостівський повіт був типовим сільськогосподарським районом із добре розвинутою промисловістю для переробки сільськогосподарської продукції. Сільськогосподарськими культурами були різновиди рослин, характерні для Холмщини. Крім них, вирощували хміль, буряк, тютюн, що забезпечувало переробну промисловість повіту [15, арк. 5]. Значну частину Томашувського повіту займали соснові ліси (42%), під садівництво використовували 2500 га, решта території – до 50% була під ріллею. Найпоширенішою сільськогосподарською культурою в повіті була озима пшениця, її посіви займали 30% орних площ, а врожайність становила сягала 15–17 ц, жито – 28% (12–15 ц), ячмінь і овес – 12% (15–18 ц), на решті ріллі вирощували картоплю (100–120 ц) та цукрові буряки (120–150 ц), городину.

Варто зазначити, що в деяких повітах урожайність залежала від національної складової, тобто відрізнялася в межах одного й того ж повіту відповідно до місць проживання українців та поляків. Оскільки українське населення було витіснене на гірші землі, то й сільськогосподарської продукції тут збирали значно менше, що видно зі середньої врожайності за волостями Владавського повіту, де переважало українське населення [5, арк. 32].

Таблиця 2

**Збір сільськогосподарського врожаю
за волостями Владавського повіту**

Назва волості, де проживало українське населення	Пшениця (ц з га)	Жито (ц з га)	Овес (ц з га)	Ячмінь (ц з га)	Картопля (ц з га)
Вирики	5,4	9,0	9,8	5,4	108,0
Волоська-Воля	5,5	7,3	10,4	7,6	91,8
Славутичі	7,2	8,1	7,2	8,1	72,0
Владава	8,1	7,2	7,2	5,4	72,0
У середньому по повіту (польські і українські волості разом)	11,7	10,0	7,8	7,8	120,0

Порівняно зі згаданими повітами селяни на землях Надсяння отримували вищі врожаї деяких культур. А рівномірне розселення українців унеможливило національний аспект у якості та кількості врожаю. Зокрема, найпродуктивнішою овочевою культурою була картопля, врожайність якої досягала 120–150 ц із га. Господарство сусіднього з Томашувським Любачівського повіту було подібним за вирощуваними сільськогосподарськими культурами, але середні показники врожайності були вищими. Найпоширенішою культурою було жито, його врожайність становила 15–16 ц із га. Під цю культуру відводили 40% розорених площ. Пшениця давала меншу врожайність – 12–14 ц, і засівали цю культуру на 23% ріллі. Ячменем та вівсом займали 17% (16–18 ц). Картопля була найбільш трудомісткою культурою, але зі значними врожаєм – 120–130 ц із га. Решта ріллі відводили під городину [5, арк. 76].

В Ярославському повіті поряд із традиційними зерновими культурами і картоплею вирощували цукрові буряки (140 ц із га). Цьому сприяли чорноземні ґрунти, які, однак, містили чимало піску і глини, що потребувало постійного їх збагачення добривами [5, арк. 144–145]. А як землі Перемишльського повіту – це гірсько-лісистий рельєф, із незручними для землеробства глиняно-кам'янистими і маловрожайними землями. Тільки незначна частина повіту: північна та північно-східна – була малолісною місцевістю з порівняно рівним рельєфом, родючими землями, але у тутешніх волостях мешкало переважно польське населення. Незважаючи на такі умови, українські селяни зі значною затратою праці на обробіток і збагачення ґрунтів досягали певних врожаїв. У селах повіту, які прилягали до міста, культивували овочево-городнє господарство, що забезпечувало постачання міста овочами і створювало додатковий заробіток для селян. Середня врожайність сільськогосподарських зернових культур у повіті з гектара дорівнювала: пшениці – 12 ц, жита – 10 ц, вівса та ячменю – по 8–10 ц, високим був показник картоплі – 100–150 ц [9, арк. 12–23].

Мешканці повітів Закерзоння, які займалися сільським господарством, поєднували орне землеробство з доволі розвинутим тва-

ринництвом. Це стосувалося переважно тих повітів, де українське населення було витіснене на менш врожайні землі, вихід із чого шукали в альтернативних видах господарювання. Зокрема, це повіти Лемківщини, повіти Володавський та Білгорайський, частково волості Надсяння.

Співвідношення товарів орного виробництва і тваринництва у житті українських мешканців залежало від природних особливостей кожного з адміністративних районів. Перевага останнього стосувалося лемківських господарств, меншою мірою надсянців, тоді як холмщаки з підляшуками, за жителів Володавського та Білгорайського повітів, займалися тваринництвом лише для власних потреб.

Серед природних умов, що визначали перевагу того чи іншого виду сільського господарства, були рельєф місцевості, якість земель повіту і пов'язана з цим кількість пасовиськ. Лемківщина розташована у передгір'ї Карпат на схилах Низьких Бескидів, тут, незважаючи на незначну кількість придатних пасовищ, були створені природні умови на високогірних полонинах, де випасали переважно дрібну рогату худобу – овець та кіз.

Рельєф місцевості, на якій розташований Лісковський повіт, мав гори і долини, вкриті лісами, з характерною для гірської місцевості великою кількістю мілководних річок [5, арк. 55–56]. У таких умовах сільські мешканці займалися незначним за обсягом рільництвом із порівняно розвинутим тваринництвом. У районі за станом в 1944 р. нараховувалося 2506 коней, 22325 голів великої рогатої худоби, 5860 свиней, 54 тис. кіз та овець [5, арк. 55–56]. У Яслівському повіті завдяки гірським пасовиськам також розвивалося дрібне тваринництво – вівчарство [12, арк. 3–6].

Слід зазначити, що на економіку повітів, де переважало тваринництво, негативно вплинула Друга світова війна. За період німецько-фашистської окупації селянські господарства були розорені, худобу і коней забрали німецькі окупанти. Лемківські господарства у переважній більшості займалися скотарством, і в їх власності була значна кількість худоби, але після війни її поголів'я різко зменшилося. Так, це було відзначено після звільнення Гор-

лицького повіту від фашистської окупації і до початку евакуації [11, арк. 33–38]:

Таблиця 3

**Поголів'я коней, великої рогатої
та дрібної худоби в українських волостях Горлицького повіту**

Назва гмін з переважаючим українським населенням	Кількість господарств	У них осіб	Коней	ВРХ	Дрібних тварин
Липники	344	1547	99	451	161
Сеньково	859	3768	214	1075	240
Устя-Руське	1028	4297	278	1535	821
Гладишів	993	4127	402	1728	814
Ропа	332	1403	190	311	189
Снитниця	450	1879	142	408	197
Разом	4006	17021	1325	5408	2425

Відтак у Гладишевській волості зі 1174 лемківських господарств коней залишилося тільки 664, у Сеньківській волості на 1022 господарства їх залишилося 314, у волості Видинка на 498 господарств – 99 коней [16, арк. 16–55; 11, арк. 3]. З втратою худоби господарська діяльність зменшувалась, оскільки худоба була як засобом виробництва, так і одним із основних видів, на що спрямовувало відтворюючу працю сільськогосподарське населення Лемківщини [11, арк. 12–14].

Подібно до лемківських господарств, мешканці Надсяння також поєднували рільництво з тваринництвом. У Ярославському повіті поряд із рільництвом розвивали тваринництво, кормовою базою для якого служили лісові масиви. Це було поширено, зокрема, у східній та південно-східній частинах повіту, де проживало переважно українське населення [5, арк. 45].

Тваринництвом займались і в Перемишльському повіті. Тут північно-західні волості були економічно більш забезпечені, що відобразилось як на розмірах земельних наділів, так і на поголів'ї тварин [8, арк. 105 зв.], що було характерно для Стубненської волості.

Таблиця 4

Економічна характеристика польських й українських господарств у Стубненській волості Перемишльського повіту

Показник	Разом	Українців	Поляків
Господарств	1529	1409	120
Населення	5880	5351	529
Землі (в га)	4195	3846 (по 2,7 га)	349 (по 2,9 га)
Коней	1019	925 (по 0,65)	94 (по 0,78)
Корів	1930	1755 (по 1,25)	177(по 1,5)

Населення сіл західних і південно-західних волостей було економічно біднішим. Процент безкінних господарств досягав 70–80%, без корів залишилися кожні 3 сім'ї з 10. Запаси продуктів так само, як і фуражних кормів, були обмежені, наприклад, у волості Кривча.

Таблиця 5

Економічна характеристика польських й українських господарств у волості Кривча Перемишльського повіту

Показник	Разом	В українських господарствах	У польських господарствах
Господарств	1813	1023	790
Населення	8677	4840(по 4,73 осіб)	3837(по 4,85 осіб)
Орної землі	4439	2458 (по 2,4 га)	1981 (по 2,5 га)
Коней	510	276 (по 0,26)	234 (по 0,29)
Корів	1413	759(по 0,74)	654 (по 0,8)

Як правило, польське населення, котре становило меншість на території Надсяння, мало вигідніше становище, що відображалося на його економічних показниках. Винятком із цього була Дубецька волость. Вона одна з двох волостей, де польське населення переважало за чисельністю українців. Серед волостей Перемишльського повіту спостерігалось середньостатистичне погіршення його економічного становища, зокрема, за кількістю орних земель і поголів'я коней, що були найнижчими показниками серед решти волостей повіту.

Таблиця 6

Економічна характеристика польських й українських господарств у Дубецькій волості Перемишльського повіту

Показник	Всього	Українських	Польських
Господарств	2363	562	1801
Населення	12916	2802	10114
Землі	5867	1393 (по 2,4 га)	4061(по 2,25 га)
Коней	624	216 (по 0,4)	407 (по 0,22)
Корів	2528	477 (по 0,84)	1919 (по 1,06)

У Білгорайському повіті на 15% українського населення припадала значна кількість коней, що було рідкістю в умовах післявоєнного часу, і це характеризує українські господарства як тваринницькі [5, арк. 3–4].

Таблиця 7

Поголів'я коней, великої рогатої та дрібної худоби в українських волостях Білгорайського повіту

Види сільськогосподарських тварин	На 1944 р. у повіті	Поголів'я худоби, у власності українців	Співвідношення кількості худоби в українців до повіту
Коней	5200	1138	21,9
ВРХ	72000	4739	6,58
Свиней	4200	475	11,3
Овець	86700	1281	1,4

До війни в Томашувському повіті було дуже розвинуте тваринництво зі спеціалізацією у свинарстві й птахівництві. Як свідчили місцеві жителі, велику кількість продукції експортували в Англію, Німеччину та інші країни. Крім того, в повіті було багато розплідників для культурного рибальства. Більшість продукції вивозили у Львів і Люблін [5, арк. 95–96].

За роки війни значно зменшилося поголів'я худоби у Влодавському повіті. Ця тенденція негативно вплинула насамперед на українців, оскільки саме їх витісняли у лісові масиви, де вони займалися тваринництвом, бо орне землеробство у цій місцевості не забезпечувало необхідного прожиткового рівня. Зокрема, значну частину худоби повіту утримували у господарствах українців [5, арк. 32].

Таблиця 8

**Кількість худоби у господарствах українців
у Володавському повіті за станом на 1939 і 1944 роки.**

Види сільськогосподар- ських тварин	До 1939 р.	На 1944 р.	Поголів'я худоби, яка перебувала у власності українців	Співвідношення частки худоби в українців від худоби у повіті
Коней	22989	11048	4453	40,3%
ВРХ	40340	19796	9778	49,3%
Свиней	25340	10954	5939	54,2%
Овець	31560	10083	8468	84%

Українці, які становили 29% населення повіту, володіли непропорційно великою кількістю худоби, що вказує на тваринництво як основне заняття українців у Володавському повіті, зокрема вівчарство.

Поголів'я коней, великої рогатої та дрібної худоби у Холмському повіті за станом на 1 жовтня 1945 р. становило: коней – 19072, корів – 34549, свиней – 9041, овець – 3322. Для українців найціннішими тваринами були корови, їх мали у кожному господарстві. Кількість поголів'я коней і корів свідчить про їх використання як допоміжного засобу виробництва при рільництві – основному сільськогосподарському виді. Вівчарством займались у незначних розмірах через те, що не було значних лісових масивів, які тут становили лише 5,5% території, і тільки у господарствах українців, оскільки саме вони були витіснені в лісові масиви, тоді як польське населення решти повіту займалося рільництвом [14, арк. 3–39].

Таблиця 9

**Поголів'я коней, великої рогатої
та дрібної худоби в українських волостях Холмського повіту**

Види сільськогосподар- ських тварин	Всього по повіту	Поголів'я худоби, у власності українців	Співвідношення кількості худоби в українців до її кількості у повіті
Коней	19072	4927	25,83%
ВРХ	34549	8194	23,7%
Свиней	9041	3269	36,15%
Овець	3322	2981	89,73%

Значне зменшення поголів'я коней та ВРХ у результаті війни і тривалого періоду німецької окупації спостерігалось і в Яслівському повіті. На час евакуації тут нараховувалося 3068 коней, у т. ч. в українців лише 312 голів. У середньому в селах залишалось не більше 20 коней, що аж ніяк не забезпечувало потребу господарств у тягловій силі. Також утримували – 10760 корів, зокрема 1870 українським сім'ям їх належало 1360 [12, арк. 3–6].

Сільське господарство було в основі діяльності як українських господарств, так і загалом населення повітів Закарпаття, оскільки вони перебували здебільшого на правах сировинного придатку до промислово розвинутих областей Польщі впродовж усього міжвоєнного періоду. Основною сировиною служили продукція сільського господарства, нафтові родовища, торф'яні залежи, лісоматеріали. Для більшості населення лише продукти сільськогосподарського виробництва були джерелом товарного обміну. Невеликий розвиток промисловості був пов'язаний із переробкою сільськогосподарської продукції та первинною обробкою продуктів природного середовища, зокрема лісів і нафти.

На базі сільського господарства була побудована харчова промисловість, що більшою чи меншою мірою діяла в кожному з повітів. У волостях працювали заводи з переробки сільськогосподарської продукції, серед яких найбільше млинів – від 6 до 70 (в Холмському повіті) у кожному з повітів. Менше було маслозаводів, м'ясозаводів, що обмежувало товарне виробництво українських господарств, основу яких складало тваринництво. У районах із спеціалізацією у вирощуванні цукрового буряка була значна кількість цукрових заводів, а у кожному з повітів були присутні заводи горілчаних виробів.

Крім сільськогосподарської промисловості переважно у повітових центрах були розташовані: склозаводи (Кросне і Холм), взуттєві фабрики, фабрики шевських гвіздків (м. Кросне), а також меблеві фабрики, яких у Томашеві було дві, у Білгороді також діяли швейна фабрика, завод свічок та інші. Потреби будівельної промисловості задовольняли цегельні та черепичні заводи, цементний завод, лісопилні фабрики та склозаводи.

Поряд із великими промисловими підприємствами працювало чимало дрібних ремісничих майстерень, торговельних установ. Серед

власників таких закладів були українці. Відомо, що під час переселення українські родини залишили польському урядові 633 дрібних промислових та торговельних підприємств із майном на загальну суму 1 321 778 польських злотих. У середньому кожне приміщення, в якому розташовувалося підприємство, було оцінено в 2090 злотих, а площа становила 78,5 кв. м, що свідчить про їх невеликі розміри, малу кількість працівників, незначний обсяг виробництва [17, арк. 64]. Кустарні підприємства базувались, як правило, на сімейному підряді.

У Польщі розвиток українського підприємництва, зокрема на Холмщині та Підляшші, мав мізерні можливості. В деяких селах діяли кооперативи, але вони не були пов'язані між собою, не мали об'єднуючої організації. З допомогою досвідчених фахівців із Галичини та Волині в Холмі виник повітовий Союз українських кооперативів, до якого на початку 1942 р. належали 111 низових установ із 23132 працівниками. Одночасно кооперативні союзи виникли, крім загального, в Білій, Володаві, Грубешеві, Белзі, Томашеві й Тарногороді. Першими їх осередками були сільські низові кооперативи загальної закупівлі та збуту, які попередньо, через відсутність української організації, належали до польських «Рольнік» або «Сполем». Виникло чимало нових кооперативних спілок [18]. Так, у містах Володавського повіту діяли кілька кооперативних організацій – «Сполем», «Рольнік», «Самопомощь хлопская» («Селянська взаємодопомога»). Ці об'єднання працювали слабо і не забезпечували населення всім необхідним, тому основними торговельними центрами повітів були міста. Міське населення переважно займалося торгівлею: скуповувало сільськогосподарську продукцію і доставляло сільському населенню предмети першої необхідності.

Значно відрзнялася організаційними засадами торговельна діяльність лемківського населення. Нерентабельність сільського господарства породжувала в умовах гірських повітів дрібну торгівлю. Тут торгівлею займалися на постійній основі, вона була переважно єдиним джерелом прибутку. Наприклад, у Горлицькому повіті цим займалися у селах Лосе, Новиця, Ропа [11, арк. 33]. Їх жителі скуповували і перепродавали продукти тваринництва, а також вироби кустарних промислів, таких, як ткацтво, гончарство, вироби з дерева.

Загалом економічний стан лемківських сіл можна охарактеризувати так: у зв'язку з нестачею орних земель, їх поганою родючістю та відсутністю будь-яких інших додаткових джерел існування, а також через відсутність розвиненої промисловості, де можна було б використовувати надлишок робочих рук, лемки жили в злиднях, із яких шукали вихід лише в еміграції. Так, починаючи з другої половини XIX ст. і до часу повного їх виселення, серед лемківського населення на ґрунті незадовільного економічного становища тривав еміграційний рух. Статистичні дані за 1936 р. свідчать, що з Лемківщини тільки в Південну Америку виїхало 200 тис. осіб. Окрім того, майже з кожної сім'ї хтось перебував на заробітках за кордоном, що забезпечувало їх економічний добробут [11, арк. 3–4].

Інші багатства району (лісові масиви, корисні копалини – нафта і торф) перебували у приватному та державному володінні. Специфічна форма власності – державна – була, зокрема, в Любачівському повіті. Вона відрізнялася тією особливістю, що ліси, які займали близько 50% території району, вивели з приватного користування населення і передали у власність держави, оскільки район до німецько-радянської війни 1941 р. належав до УРСР, і всі ліси згідно з декретом про націоналізацію передали державі ще у 1939 р. [5, арк. 76]. У решті повітів населення володіло лісами на правах приватної власності.

Нафтопромисли та торф'яні промисли були розташовані вздовж лінії Карпат, тобто переважно в повітах Лемківщини. На території Горлицького повіту з промисловості діяли нафтопромисли: Горлицький нафтопереробний завод із річним випуском продукції 40 тисяч тонн бензину. Нафтову промисловість забезпечував Горлицький завод бурильних матеріалів [11, арк. 33]. У Санокському та Лісковському повітах було по 3 нафтопромисли, у Кросненському – 5 і нафтопереробний завод [5, арк. 76]. У Холмському повіті діяли торф'яні промисли, які розробляли кустарним способом [14, арк. 3–39].

На основі сировини, яку постачали з лісу, функціонували лісопильні заводи та фабрики з переробки деревини. Їх послугами користувалося все населення, яке володіло ділянками лісу. Українці, як правило, не мали відношення до нафто- і торфопереробної та видобувної власності, серед лемків були лише нечисленні кваліфіковані робітни-

ки, яких при переселенні в УРСР спрямовували на тотожні роботи, оскільки на таких спеціалістів залишався значний попит.

Отже, українці Закарпаття у переважній більшості були сільськими жителями, економічне благополуччя їх господарств залежало від орного землеробства, скотарства і менше від інших занять і ремесел. Співвідношення землеробства і скотарства було різним для локальних груп українського етносу Закарпаття та залежало від природно-кліматичних умов у межах їх районів розселення.

Специфіка природно-географічних умов, а також особливості історичного і соціально-економічного розвитку народів, які проживали поблизу Карпат, протягом століть сформували своєрідну традиційну структуру господарської діяльності. Наступ польського уряду на осередки українства з метою денационалізації та асиміляції призвів до ускладнення їх економічного розвитку. В таких умовах господарська діяльність була спрямована на забезпечення життєспроможності родин за рахунок використання всіх природних ресурсів. Так, українські господарства на Лемківщині й у Надсянні через незначні площі орних земель унаслідок витіснення в гірські та лісові масиви займалися тваринництвом як основним заняттям, а землеробство було нерентабельним і трудомістким заняттям із мізерною віддачею. Під час Другої світової війни господарства, основу яких становило тваринництво, зазнали значних втрат у кількісному складі поголів'я худоби, їх матеріальна основа була підірвана.

Локально-етнографічні групи холмщаків та підляшуків займалися рільництвом при допоміжних функціях тваринництва, за винятком українських господарств у Володавському, Білгорайському і Холмському повітах, де українці заселяли переважно села в лісових масивах і тому займалися тваринництвом. Таким чином, переважна більшість українського сільськогосподарського населення у специфічних природно-кліматичних умовах займалася тваринництвом, рільництво було допоміжним заняттям, лише в незначній частині українських господарств Холмщини та Підляшшя основною діяльністю було орне виробництво.

Промисловість у цих повітах розвивалася мізерними темпами і не створювала для українців перспектив у економічному розвитку.

Основу промислового виробництва становила сільськогосподарська продукція, деревина та корисні копалини торф і нафта. Частка українців на промислових підприємствах і в торговельних закладах була незначною. Населення користувалося послугами кооперативів із переробки надлишку сільськогосподарської продукції, а також приватними підприємствами – млинами, масло- та м'ясозаводами, цукровими заводами та іншими.

Література

1. Субтельний О. Україна. Історія / О. Субтельний. – К., 1991. – 664 с.
2. Смолей В. Польське цивільне і військове аграрне осадництво у Західній Україні: історико-правовий контекст (1919–1939) / В. Смолей. – Тернопіль, 2003. – 111 с.
3. Етнонаціональні процеси в Україні: Історія та сучасність / О. Б. Бернштейн, Н. А. Зіневич та інші ; за ред. В. І. Наулка. – К., 2001. – 424 с.
4. Пояснювальна записка до заключного звіту з евакуації українського населення з Томашувського району в Українську РСР // ЦДАВОВУ. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 95–117.
5. Пояснювальні записки до заключних звітів районних уповноважених за 1944–1946 рр. // ЦДАВОВУ – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 44. Арк. 1–128.
6. Заключний звіт районного уповноваженого по Грубешувському району за 1944–1946 рр. // ЦДАВОВУ Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 12–29. Доповідна записка про проведену роботу по евакуації українського населення із Грубешівського повіту.
7. Заключний звіт районного уповноваженого по Красноставському району за 1944–1946 рр. // ЦДАВОВУ. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк. 1–56
8. Доповідна записка про стан евакуації в Любачівському районі // ЦДАВОВУ. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 27–28, 76.
9. Заключний звіт районного уповноваженого по Перемишлянському району за 1944–1946 рр. // ЦДАВОВУ. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 1–59.

10. Довідка про адміністративно-територіальний та національний склад Перемишльського повіту // ЦДАВОВУ. – Ф 4959. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 1–255.

11. Доповідна записка про хід евакуації і політичну ситуацію в Горлицькому районі від 5 лютого 1946 р. // ЦДАВОВУ. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 12–14.

12. Заключний звіт районного уповноваженого по Яслівському району за 1944–1946 рр. Пояснювальна записка до заключного звіту по евакуації українського населення з території Яслівського повіту і коротка економічна характеристика // ЦДАВОВУ. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 66. – Арк. 1–20.

13. Заключний звіт районного уповноваженого по Ново-Сончському району за 1944–1946 рр. Пояснювальна записка до заключного звіту про роботу по евакуації українського населення із Новосяндецького повіту Краківського воєводства в Українську РСР // ЦДАВОВУ. – Ф. 4959. – Оп. 1. Спр. 52. Арк. 1–52.

14. Заклучний звіт районного уповноваженого по Хопмському району за 1944–1946 рр. Пояснювальна записка по проведеній роботі у Холмському повіті за період від 13.10.1944 р. до 10.12.1945 р. // ЦДАВОВУ. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 64. – Арк. 1–41.

15. Заклучний звіт районного уповноваженого по Замостівському району за 1944–1946 рр. // ЦДАВОВУ. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 1–22.

16. Стенограма наради при Головному уповноваженому при уряді УРСР з евакуації тов. Підгорного від 14.04.1945 р. // ЦДАВОВУ. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 16–55.

17. Заклучний звіт про кількість залишеного майна та його оцінку від 31.12.1946 р. // ЦДАВОВУ. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 64.

18. Волинь і Холмщина. 1938–1947. Польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / За ред. Я. Ісаєвича. – Львів, 2003. – 680 с.

19. Борисенко В. Основна господарська діяльність / В. Борисенко // Холмщина і Підляшшя. – К., 1997. – 398 с.

Ulia Bodnarchuk

**FEATURES OF ECONOMIC DEVELOPMENT
OF THE UKRAINIAN ECONOMY ON ETHNIC GROUNDS
WITHIN POLAND BEFORE THEIR EVICTION**

In the article « Features of economic development of the Ukrainian economy on ethnic grounds within Poland before their eviction» given the economic characteristics of the Ukrainian economy, specific economic Lemko culture, holmschakiv, pidlyashukiv and nadsyantsiv who was closely associated with climatic conditions within their settlement on lands UPA in furthering the 1940s and their forced eviction in the USSR in 1944–1946 .

Keywords: *economic development, UPA , agricultural development, farmers, social structure, social differentiation, economic culture.*